

Hloušek, Vít

Pojem střední Evropy, jeho proměny a milníky politického vývoje

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická. 2007, vol. 56, iss. C54, pp. [25]-39

ISBN 978-80-210-4481-4

ISSN 0231-7710

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102305>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VÍT HLOUŠEK

POJEM STŘEDNÍ EVROPY, JEHO PROMĚNY A MILNÍKY POLITICKÉHO VÝVOJE

„Považoval jsem střední Evropu za sen, který musíme pěstovat, protože sny se někdy mění ve skutečnost.“

Czeslaw Milosz

„Ukazuje se, že střední Evropa je výrazně geopolitický pojem závislý na kontextu celoevropské politiky. Je to hybridní útvar, který se historicky mění podle situace mocností.“

Josef Kroutvor

Většina střeoevropských států se v současné době nachází v geopolitickém a geo-ekonomickém útvaru Evropské unie a zdá se, že přesné konceptuální určení samotného pojmu „střední Evropa“ již není potřebné. Zejména ve 20. století však pojem „střední Evropy“ vykazoval výrazně proměnlivé historicko-politické konotace¹ a soupeřil s řadou jiných, opět politicky podmíněných interpretací. Jeho vymezení se lišilo v čase i podle optiky toho, kdo právě pojem „střední Evropy“ vymezoval.

Střední (a ještě více jihovýchodní či východní) Evropa představuje makroregion, jehož vývoj byl sice do jisté míry ovlivněn stejnými procesy, jako vývoj v západní Evropě, ale který zároveň představuje v některých ohledech zaostalou variantu západoevropského vývoje. Hraniční postavení střední Evropy mezi Evropou západní a východní rovněž ovlivnilo specifický průběh moderních střeoevropských dějin. Proto je přirozeně možné inspirovat se západoevropskými modely, s trochou opatrnosti lze řadu z nich i použít, ale vždy je potřeba mít na paměti některá specifika střeoevropského vývoje, která je nutno zohlednit při pokusech o hledání badatelských konceptů a modelů.

Úkolem tohoto stručného příspěvku je ukázat na některých příkladech různé konceptualizace střeoevropského prostoru. Nečiní si v žádném případě nárok

¹ Srov. Miller, Alexei: *Central Europe: A Tool for Historians or a Political Concept?* *European Review of History* 1, 1999, s. 85–89.

na úplnou a vyčerpávající analýzu, spíše nabízí určité modely, které soupeřily s vymezením střední Evropy, jež se řídí logikou změn vnitřní politiky ve sledovaném areálu v 19. a 20. století. Proto vedle představení různých konceptualizací středoevropského prostoru bude pozornost věnována rovněž načrtnutí základních směrů politického vývoje v 19. a 20. století a jeho kritických bodů jakožto historicko-politických křížovatek, které diferencovaly politický vývoj jednotlivých středoevropských národů.

1. Konceptualizace středoevropského prostoru

1.1 Východní Evropa – příliš zjednodušující pohled

Myšlenka střední (někdy dokonce „Střední“) Evropy byla vitální zejména na sklonku 80. let, kdy představitelé středoevropského disentu vnímali tuto ideu jako jakousi možnost, jak prokázat a posléze prosadit zásadní odlišnost zemí tohoto prostoru vůči sovětskému hegemonu. Po roce 1989 byla středoevropská idea postupně opouštěna ve prospěch deklarace příslušnosti k západnímu kulturnímu, ale výhledově zejména politickému okruhu.

Myšlenka střední Evropy je nicméně poněkud starší a jako reálný politický a ideový problém byla vnímána zejména po rozpadu habsburské monarchie. Takto vzniklé mocenské a bezpečnostní vakuum měla zaplnit právě určitá dunajská federace, která by spojila v podstatě všechny národy bývalého mocnářství.² Druhá světová válka a nacistická myšlenka „Nové Evropy“³ tyto naděje pohřbila a situace po válce změnila radikálně geopolitické postavení středoevropského regionu a v podstatě násilně jej orientovala na východ. Jak už bylo zmíněno, dočkala se myšlenka střední Evropy revitalizace právě v opozici vůči této změně geopolitické a kulturní orientace.

V současné době lze pozorovat jednoznačnou renesanci ekonomické a politické spolupráce v regionu,⁴ analogické priority zahraniční politiky a samozřejmě rovněž mentální a kulturní podklady politiky vnitřní. Z toho plyne podobnost politických institucí a procesů, která přímo vyzývá k provádění komparativních výzkumů právě v rámci regionu, který se nyní pokusíme definovat.

Ještě než se budeme věnovat pokusu o jakousi minimální definici střední Evropy, musíme se vyrovnat s jiným konceptem, který je někdy nabízen pro zachycení problematiky této oblasti, totiž s široce pojímanou představou východní Evropy jako relativně homogenního regionu. Toto pojetí poměrně krystalicky definuje

² Na tomto místě je vhodné připomenout, že i v meziválečném Československu měla idea dunajské konfederace své zastánce, zejména je nutno zmínit Milana Hodžu (srov. H o d ž a , Milan: *Federácia v strednej Európe a iné štúdie*. Bratislava 1997).

³ Srov. L a u g h l a n d , John: *Znečištěný pramen: nedemokratické počátky evropské ideje*. Praha 2001.

⁴ Srov. D a n č á k , Břetislav: *Geneze spolupráce ve střední Evropě*. In: Dančák, Břetislav (ed.): *Integrační pokusy ve středoevropském prostoru II*. Brno 1999, s. 9–67.

například vídeňský historik Andreas Kappeler.⁵ Tvrdí, že lze mluvit o historicky etablovaném prostoru východní Evropy, jejíž historické hranice jsou sice proměnlivé a existuje řada společných rysů v dějinách východní a západní Evropy, tyto podobnosti však nelze přeceňovat.

Kappeler definuje prostor východní Evropy pomocí čtyř základních rysů. Tvrdí, že z etnicko jazykového hlediska lze východní Evropu vymezit jako prostor na východ od stálého německého a italského osídlení. Toto kritérium má význam proto, že ve východní Evropě 19. a 20. století hraje velkou roli nacionalismus a jazykově etnické hranice zde hrají podstatně větší úlohu než na Západě. Východní Evropa se rovněž vyznačuje zaostávající hospodářskou dynamikou, což se v době industrializace projevilo zejména v přetrvávání odlišné socioekonomické struktury. Třetím znakem je dlouholetá přítomnost velkých mnohonárodnostních dynastických států jakožto politických forem, tedy habsburské, osmanské a romanovské monarchie, jejichž dědictví přežilo prý v pozměněné formě v rámci Sovětského svazu. Tato zkušenost měla za následek poněkud rozdílné vyústění procesů modernizace ve východní Evropě, totiž v přetrvávání živné síly národnostních konfliktů. Konečně se Kappeler domnívá, že všechny již naznačené rysy prohloubila vláda komunistického režimu.⁶

Právě v tomto bodě může začít kritika Kappelerova pojetí. Je sice principiálně možné (a na obecné úrovni i správné) pohlížet na komunistické systémy jako na jeden model totalitní společnosti. Pokud ale chceme pochopit to, jakým způsobem ovlivňovaly politické, ekonomické a společenské prostředí určitých států či národů, musíme diferencovat.⁷ Navíc sousloví „komunistický režim“ nezachycuje pouze varianty typu stalinistický Sovětský svaz, Titova Jugoslávie, Pražské jaro či *perestrojka*, ale také třeba Maovu Čínu nebo Kambodžu za vlády Rudých Khmérů. Právě při posuzování regionálních variant komunistických režimů se ukazuje, že nelze mluvit o východní Evropě v Kappelerově perspektivě jako o homogenní oblasti. Tím spíše to pak platí pro období před ustavením komunistického panství. Podřadit habsburskou monarchii, carské Rusko a osmanskou říši pod společný model fungování státu a společnosti znamená přihlídnout pouze k vnějším hrubým podobnostem a nevnímat si mechanismů politiky, ekonomiky a všedního života, které byly v těchto státech vždy velmi rozdílné. Navíc se v pojetí východní Evropy, s nímž zde polemizujeme, zcela ztrácí kulturní a mentální podloží, které prostě v takto vymezené oblasti srovnatelné není. Kappelerovo pojetí východní Evropy by nebylo zřejmě vůbec představitelné bez (dočasných) geopolitických změn po druhé světové válce. Jestliže však měl v letech

⁵ K a p p e l e r , Andreas: *Bedenkenswertes Diagnose – problematisches Rezept*. Osteuropa 11–12, 1998, s. 1200. Podobné pojetí zastává například berlínský historik Stefan Troebst, který ovšem hovoří opatrněji o „makroregionu východní Evropa“ (T r o e b s t , Stefan: *Ende oder Wende? Historische Osteuropaforschung in Deutschland*. Osteuropa 1, 1999, s. 72–73).

⁶ Tamtéž, s. 1199–1200.

⁷ Viz např. rozdělení modelů patrimoniálního, byrokraticko-autoritářského a národně-akomodačního komunismu Herberta Kitschelta, K i t s c h e l t , Herbert: *Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies*. Party Politics 4, 1995, s. 452–458.

1945–1989 pojem „východní Evropy“ nejen aktuálně politický náter, ale snad také určitý popisný a vysvětlovací potenciál, nelze o podobném potenciálu mluvit ani v obdobích předcházejících, ani v období následujícím.

1.2 *Mittleuropa* – geopoliticky „zatížený“ koncept

Nejznámějším projektem *Mittleuropy* byla představa Friedricha Naumanna z let prvních světové války, ale jeho předchůdci promýšleli podobné ideje již před světovým konfliktem. Například již v roce 1903 zkoumali exponenti Německého svazu průmyslníků (BDI) plán na založení *Mittleuropäische Wirtschaftsverein*, který měl zahrnovat kromě Německa i Rakousko-Uhersko, Holandsko, Belgie a Švýcarsko. Cílem bylo vytvoření celní unie a hospodářského propojení zmíněných států pod vedením Německého císařství. V politické oblasti rozvíjel plány německé střední Evropy Všeněmecký svaz, který dával tyto koncepty do souvislosti se snahou o pronikání na Balkán a do Turecka (např. projekt železnice Berlín-Bagdád). Zejména bližší připoutání Rakouska-Uherska konvenovalo i císaři Vilémovi II i některým místům ve Vídni (kromě Všeněmců Georga von Schönerera také, v relativně umírněné formě, např. náčelník generálního štábu rakousko-uherské armády Franz Conrad von Hötzendorf).⁸

Tyto návrhy byly po vypuknutí WWI rozpracovávány v okruhu např. říšského kancléře Theobalda von Bethmann-Hollwega. Prostor „střední Evropy“ byl vnímán přitom velmi volně a kromě Německa, Rakouska-Uherska či Belgie bylo počítáno např. i s Francií v případě její porážky. Základním mottem bylo opět ekonomické propojení pod německou taktovkou. Podobné náměty rozpracovávaly tak rozdílné osobnosti, jako velkopřemyslník Thyssen či politik strany Centrum Mathias Erzberger.⁹

Nejproslulejším plánem německé *Mittleuropy* byla stejnojmenná kniha Friedricha Naumanna, jež vyšla v Berlíně v říjnu 1915 a propagovala projekt německé nadvlády v Evropě. Naumann předpokládal jádro *Mittleuropy* – těsný svazek Německa a R-U, k tomuto jádru se měly postupně připojit následující státy: Belgie, Holandsko, Švýcarsko, Francie, Itálie, Španělsko, Dánsko, Norsko, Švédsko, celý Balkán, Turecko a země Středního Východu. Naumann chápal vedoucí roli Německa jako přirozenou a opírající se o sílu německé ekonomiky a politiky. Nemělo se jednat o klasickou kolonizaci, státy měly vesměs samy mít zájem na úzké integraci s Německem z ekonomických důvodů.¹⁰

⁸ Viz P r o k š , Petr: *Konec říše Habsburků. Střední Evropa v politice a vztazích Německa a Rakousko-Uherska (1867/1971–1918)*. Praha 2004, s. 24–37. Kromě této německo-imperiální varianty konceptu *Mittleuropa* bylo ovšem toto slovo v německo-jazyčném prostředí používáno i jiným, politicky jinak zabarveným či neutrálním způsobem. K vývoji středoevropské myšlenky v německo-jazyčné oblasti srov. např. L e R i d e r , Jacques: *Mittleuropa. Auf den Spuren eines Begriffes*. Wien 1994.

⁹ Srov. P r o k š , P.: *Konec říše Habsburků*, s. 153–178.

¹⁰ N a u m a n n , Friedrich: *Mittleuropa*. Berlin 1915; srov. např. L e R i d e r , J.: *Mittleuropa*, s. 121–129.

Na tyto projekty navázali i nacisté, kteří ovšem velmi záhy transformovali myšlenku *Mitteleurop*y – sice imperialistické a sociálně darwinistické, ale nikoliv rasistické a totalitní – do podoby tzv. Nové Evropy, která měla politicky a ideologicky sjednotit celou Evropu pod nacistickým panstvím. Pochopitelně bez politických oponentů a „méněcenných“ národů.¹¹

1.3 Středovýchodní Evropa – pojetí bližší, ale opět problematické

Někteří autoři, jako například Pierre Kende, nemluví o tomto regionu jako o Evropě střední, ale „střední a východní“ nebo rovnou „středovýchodní“. Tento pojem však bývá zhusta chápán poněkud širě, než jak chceme definovat střední Evropu v tomto textu. Kende například počítá do tohoto útvaru i Balkán, ale uvědomuje si, že je nutno balkánské státy od ostatní středovýchodní Evropy odlišit.¹² Velmi široce definují středovýchodní Evropu Iván T. Berend a György Ránki, když do ní počítají území Rakousko-Uherska a jeho nástupnických států, polská území a Balkán s výjimkou Řecka.¹³

Podobně uvažuje István Bibó. Mluví-li o národech mezi Německem a Ruskem (připomíná to poněkud Masarykův úhel pohledu), popisuje je na základě dobové geopolitické danosti jako „východní“ nebo „střední a východní“ Evropu. Už zde ale krystalizuje koncepce určitého jádra tohoto útvaru, kterými jsou podle Bibóa tzv. historické národy východní Evropy: Poláci, Maďaři a Češi.¹⁴ Obdobným způsobem pojímá koncept středovýchodní Evropy americký historik polského původu Piotr S. Wandycz. Ten pomocí tohoto pojmu, který „je do jisté míry pouze smluvní“ a „vznikl z potřeby nějak pojmenovat oblast, která nepatří zcela ani k Východu ani k Západu...“ vymezuje jednak širší region mezi Baltským, Jaderským, Egejským a Černým mořem, ale také jádro (*heartlands*) této oblasti, tedy Polsko, Maďarsko, Českou republiku a Slovensko.¹⁵

Kořeny pojetí středovýchodní Evropy jsou u Oskara Haleckého.¹⁶ V rámci Evropy Halecki vymezil makroregiony západní a východní Evropy, mezi nimiž existuje postupný přechod, tvořený dvěma regiony střední Evropy. Přesto považoval i východní Evropu za integrální součásti evropského společenství, a tím také evropské epochy dějin. Zatímco však západní Evropa sice nebyla jednotná poli-

¹¹ Viz L a u g h l a n d , J., *Znečištěný pramen*.

¹² K e n d e , Pierre: *Dunajská federace: myšlenka budoucnosti?* Střední Evropa 20, 1991, s. 13 a 15.

¹³ B e r e n d , Iván T. – R á n k i , György: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York – London 1974, s. 1.

¹⁴ B i b ó , István: *Bída malých národů východní Evropy: vybrané spisy*. Brno – Bratislava 1997, s. 163–230.

¹⁵ W a n d y c z , Piotr, S.: *Cena svobody: Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti*. Praha 1998, s. 11.

¹⁶ Pasáže věnované Oskaru Haleckému vycházejí ze studie H l o u š e k , Vít: *Evropa a její místo v dějinách – reflexe Oskara Haleckého*. Středoevropské politické studie 4, 2003 (<http://www.cepsr.com>); ověřeno k 9. listopadu 2006.

ticky, ale byla jednotná kulturně, o východní části Evropy to říci nelze, neboť byla rozdělena politicky i nábožensky: vedle ortodoxních národů Halecki počítá do východní Evropy i Estonce, Lotyšy, Litevce či dokonce Maďary. V rámci východní Evropy se tak utvářela dlouhodobě tři oddělená teritoria. Jihovýchod zaujímal Byzanc spolu se slovanskými státy na Balkáně, po okupaci osmanskou říší přestala tato část východní Evropy až do konce první světové války do evropského společenství náležet. Druhým regionem byl dunajský region, ztělesňovaný především Uhrami, který byl pod silným vlivem Habsburků. Konečně třetí region – severovýchodní Evropa – zahrnovala polsko-litevský stát a Rusko.¹⁷

Výše naznačené dělení východní Evropy vedlo Haleckého k hlubší diferenciaci makroregionů evropského historického vývoje. V rámci pokusu o makroregionální strukturaci Evropy hrála v Haleckého pojetí poměrně klíčovou roli střední Evropa jako ono pásmo postupného přechodu mezi evropským Západem a Východem. Halecki zdůrazňoval zejména relativnost jakéhokoliv teritoriálního vymezení střední Evropy, které navíc velmi často záviselo na geopolitickém pohledu toho, kdo vymezení provedl (viz například protikladné koncepce *Mitteleurop*y a středovýchodní Evropy pod sovětským vlivem).

Halecki nicméně přiznával německému živlu důležitou roli při utváření střední Evropy a domníval se, že právě míra vlivu německého živlu zároveň tvoří hranici mezi tím, co označuje jako dvě střední Evropy.¹⁸

První střední Evropu představují někdejší oblasti Svaté říše římské národa německého, do níž tudíž patří vedle vlastního Německa i severní Itálie a některé části habsburské monarchie. Stanovení toho, které země bývalé monarchie patřily do této části střední Evropy a které do té druhé střední Evropy, to představuje podle Haleckého zřejmě největší problém při vymezení těchto dvou středoevropských makroregionů. Po roce 1945 se vedle Německa ovšem s určitostí udrželo v této tzv. středozápadní části střední Evropy pouze Rakousko, přičemž ostatní státy – dědicové habsburské monarchie – se podle Haleckého definitivně přesunuly do východní části střední Evropy.

Středovýchodní Evropa (tedy ona východní část střední Evropy) zahrnovala podle Haleckého jako klíčový stát Polsko, dále Uhry a země Koruny české, Pobaltské státy včetně Finska a částečně a pouze do doby podmanění ze strany Ruska také území Ukrajiny a Běloruska. Paradoxem podle Haleckého zůstává, že celá řada států této středovýchodní Evropy měla v minulosti velmi blízké kulturní a politické svazky se Západem a teprve tlak ze strany Německa a Ruska přesunul tyto státy do středovýchodní Evropy.

Haleckého koncepcí středovýchodní Evropy (*East – Central Europe*) si získala poměrně rychle kladné přijetí zejména v anglosaské historiografii i politické vědě, odkud ovšem brzy pronikla i do ostatních zemí. Tak i němečtí badatelé začali užívat zejména v souvislosti se skupinou tzv. postkomunistických zemí střední a jihovýchodní Evropy označení *Ostmitteleuropa* namísto klasického *Mit-*

¹⁷ H a l e c k i , Oskar: *Historia Europy – jej granice i podziały*. Lublin 2000, s. 105–120.

¹⁸ Tamtéž, s. 121–136.

teleuropa, či dokonce „politicky korektnějšího“ *Zentraleuropa*.¹⁹ Je zajímavé, že tuto koncepci převzala i celá řada autorů z těchto zemí, zejména ovšem těch, kteří psali pro anglofonní publikum (Attila Ágh jako jeden příklad za všechny²⁰). Přitom je zřejmé, že toto pojetí odpovídalo pouze velmi omezenému úseku dějin druhé poloviny minulého století, kdy celá tato jinak velmi různorodá skupina zemí náležela do mocenské sféry sovětského panství.

Důvod tohoto například z českého úhlu pohledu poněkud nestandardního členění střední Evropy spočívá jednoznačně ve skutečnosti, že Oskar Halecki se řídil polským viděním geopolitického rozložení střední Evropy. Jak poznamenal Norman Davis, „...*existovaly různé definice Polska... Ale je nesporné, že historické Polsko se vždy rozkládalo na východních hranicích Evropy. Při jedné či dvou příležitostech se polští odborníci pokusili umístit Polsko nikoliv do ‚Východní Evropy‘, nýbrž do jejího středu. Nicméně v takovém případě by většina jejich krajanů měla stejný problém přináležet ke střední Evropě ovládané Němci a Rakušany, jako k východní Evropě Mongolů, Moskvanů a muslimů.*“²¹

Problém tkví ve skutečnosti, že zejména po definitivním rozpadu Polska v roce 1795 již nenáležely všechny části bývalého polského státu do stejných makroregionů v rámci střední Evropy. Gravitační centrum polského státu, které bylo představováno v epoše po vídeňském kongresu tzv. Kongresovkou, se jednoznačně nacházelo (nepočítáme-li převažující kulturní vlivy) na Východě stejně tak jako někdejší polsko-litevská unie. Z druhé strany platilo, že vliv německé říše sahal dlouhodoběji zejména díky existenci habsburské monarchie, k jejíž elementární konsolidaci došlo v průběhu 17. století,²² do většiny oblastí obávaných západními Slovy i do Uher a části území s převažujícím jihoslovanským osídlením. Nejenže platilo, že české země a oblasti obývané Slovinci a částečně Chorvati byly integrální součástí té části říše, které bezprostředně dominoval německý živel. I Uhry vykazovaly alespoň ve svém maďarském jádru větší míru vlivů ze „středozápadní“ Evropy než z Evropy „středovýchodní“.

Jak dokazuje studie maďarského historika Jenő Szűcse, hluboké strukturální podobnosti existovaly v oblasti ekonomiky, politického systému i společnosti mezi Uhrami, zeměmi Koruny české a Polskem již v období středověku. Tato specifika vymezovala zmíněné státy nejen vůči západní Evropě, ale zejména vůči Evropě východní a vytvářela tak obraz střední Evropy dosti odlišný od Haleckého představy.²³

¹⁹ Viz např. B é h á r , Pierre: *Zentraleuropa im Brennpunkt*. Graz – Wien – Köln 1994, s. 7.

²⁰ Á g h , Attila: *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans*. Cheltenham – Northampton 1998.

²¹ D a v i e s , Norman: *Polsko. Dějiny národa ve středu Evropy*. Praha 2003, s. 310.

²² S r o v . E v a n s , R. J. W.: *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*. Praha 2003.

²³ S z ů c s , Jenő: *Tri historické regióny Európy*. Bratislava 2001.

1.4 Střední Evropa

Zvolené případy ukazují, že pojem středovýchodní Evropy není nosný, protože postrádá pevnější kontury, je geopoliticky amorfni a zahrnuje příliš mnoho heterogenních prvků. Ani vymezení střední Evropy jako určitého menšího a sevřenějšího regionu ale nebude jednoduché.

K renesanci pojmu „střední Evropy“ došlo, symbolicky řečeno, na počátku 80. let minulého století v hlavách stredoevropských disidentů a literátů, v esejích spisovatelů jako Milan Kundera, Adam Michnik, Danilo Kiš či György Konrád. Myšlenka střední Evropy měla vyznačovat zřejmý a zjevný protiklad vůči sovětskému modelu komunistického režimu a jeho zvlášti. Nejednalo se striktní geopolitickou úvahu, ale spíše o intelektuální konstrukt, který měl oproti komunistickému panství představit odlišnou stredoevropskou tradici pojetí svobody a jiného politického řádu.²⁴

Problémem ale byla právě geografická nevyjasněnost takového uchopení problému definice střední Evropy. Rudolf Kučera, v zřejmé návaznosti na tyto koncepty se, domnívá, že střední Evropa je sice přirozeně historicky zformovaný útvar,²⁵ ale její perspektivu vnímá spíše jako perspektivu útvaru „duchovního“, který se bude opírat o evropské křesťanské dědictví.²⁶ Jiní autoři jsou ještě skeptičtější. Timothy Garton Ash tvrdí, že střední Evropa není geograficky vymežitelná, že ani není možno stanovit, kde začíná a kde končí, je ohraničitelná pouze svým myšlenkovým obsahem a dědictvím.²⁷

S tímto pojetím nelze souhlasit. Střední Evropa je historicky zformovaný region, který sice mění částečně své hranice podle momentálních geopolitických podmínek – viz Kroutvorův citát – (například „ztráta“ Rakouska po roce 1945), ale přesto si zachovává podobný politický vývoj i profil. Je zřejmé, že při definování stredoevropského regionu nemůžeme pominout habsburskou monarchii.²⁸ Právě tento postupně se rodící a transformující útvar vtiskával po dlouhou dobu střední Evropě politickou formu. Spolu s ní se zároveň vyvíjely i specifické „rakouské“ modely fungování společnosti, kulturní vzorce, ale například i postoj k ekonomické problematice. Není možné zapomínat, že první proces vážavé demokratické v oblasti mezi Německem a Ruskem v 19. století byl dopřán právě národům

²⁴ Srov. Konstantinovič, Zoran: *Verspielte Chancen mitteleuropäischer Literaturausblicke. Über die Zukunft regionaler Kulturen*. In: Prisching, Manfred (Hrsg.): *Identität und Nachbarschaft. Die Vielfalt der Alpen-Adria-Länder*. Wien 1994, s. 219–251; Maier, Charles, S.: *Whose Mitteleuropa? Central Europe between Memory and Obsolence*. In: Bischof, Günther – Pelinka, Anton (eds.): *Austria in the New Europe* (Contemporary Austrian Studies, Vol. 1). New Brunswick – London 1992, s. 8–18.

²⁵ Kučera, Rudolf: *Kapitoly z dějin střední Evropy*. Praha 1992, s. 107.

²⁶ Tamtéž, s. 51.

²⁷ Garton Ash, Timothy: *Stredoevropan volbou*. Praha 1992, s. 12–15.

²⁸ Nejdeme ovšem tak daleko, jako například Pierre Béhar, abychom Habsburskou monarchii a střední Evropu zcela ztotožňovali (Béhar, Pierre: *Znamená Rakousko-Uhersko myšlenku budoucnosti?* Střední Evropa 19, 1991, s. 38–50).

dualistické monarchie, zatímco jiné národy (a to zejména balkánské) nezasáhl. Rakousko-uherská tradice parlamentarismu, politického stranictví, ale zejména rakouská tradice zemské samosprávy a uherská tradice župní samosprávy představovaly důležitou školu politických postojů a schopností politiků, kteří po první světové válce vytvářeli modernizační vzorce jednotlivých národních států. Něco z této tradice ostatně přetrvává dodnes.

Poněkud odlišnou perspektivu podává Jan Křen. Odmítá pojetí středovýchodní Evropy, avšak do „své“ střední Evropy řadí kromě Poláků, Maďarů, Slováků, Čechů a Rakušanů i Němce.²⁹ Snaha vymezovat primárně národnostně a nikoliv teritoriálně je vzhledem ke komplexnímu etnickému složení střední Evropy do roku 1945 pochopitelná a velmi vhodná. Zařazení Německa je však problematické. Německo nebylo jedinou velmocí, která spoluurčovala osudy střední Evropy. Přestože představovalo významnou bránu, kterou proudily do střední Evropy nové podněty a ideje, domníváme se, že bezprostředně stredoevropské osudy sdílely pouze některé regiony Německa (jako například Bavorsko či někdejší Německá demokratická republika), vesměs ovšem pouze v některých historických etapách svého vývoje. Německo jako celek je specifickým útvarem, bez něhož sice stredoevropské dějiny nelze pochopit, které ale zároveň představuje natolik svébytnou sumu historických událostí a vazeb, že jeho zahrnutí do střední Evropy není účelné.

Jakousi minimální geografickou definicí střední Evropy by tedy mohlo být její zařazení do pásu „mezi Rýnem a Vislou, mezi západními Alpami a karpatským obloukem, mezi Baltem a Jadranem“.³⁰ Musíme si ale uvědomit nemožnost stanovit pevné kontury hranic v minulosti a rovněž přijmout skutečnost, že i současné hranice států tohoto regionu jsou výslednicí působení historického vývoje, geopolitických podmínek a strategických zájmů velmocí. Geografické vymezení střední Evropy tedy nestačí. Lze vymezit následující společné vývojové rysy národů střední Evropy. Všechny tyto národy jsou malé a tím ohrožené většími státy. V základech jejich kultury je římské a křesťanské dědictví, které je zde přítomno ve formě římského katolicismu spíše než řecké ortodoxie. Všechny národy tohoto prostoru mají navíc zkušenost s Turky. Urbánní kultura se zde vyvinula relativně pozdě a proces vytváření moderních národů vůbec zde byl opožděn a probíhal pak velmi prudce.³¹

Faktorem, který rozhodně nelze při definici střední Evropy pominout, je zejména opožděný proces modernizace vzhledem k západní Evropě. Jacques Rupnik připomíná, že existuje jakýsi stredoevropský paradox. Ten spočívá v situaci, kdy

²⁹ K ř e n , Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha 2005, zejm. s. 13 a 22–28.

³⁰ H a s e l s t e i n e r , Horst: *Mitteleuropa und das Gestaltungsprinzip Föderalismus*. In: Plaschka, Richard G. – Haselsteiner, Horst – Suppan, Arnold – Drabek, Anna M. – Zaar, Birgitta (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der erste Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien 1995, s. XIX.

³¹ S e b e s t y e n , György: *Kultura podunajského prostoru – rozmanitostí k jednotě*. Střední Evropa 18, 1991, s. 46.

jsou plynule přebírány politické ideje a instituce Západu, aniž by tomuto procesu odpovídala ekonomická a sociální realita.³²

Výše nastíněné úvahy vedou tedy k následujícímu vymezení střední Evropy. V současnosti do ní patří jako jakési jádro státy Visegrádské čtyřky – Polsko, Maďarsko, Česká republika a Slovensko. K nim je podle našeho názoru potřeba počítat rovněž dvě země někdejší Jugoslávie – Slovinsko a Chorvatsko. Hlavním rozdílem mezi touto skupinou zemí a zeměmi Balkánu spočívá v tom, že zatímco na Balkáně jde po roce 1989 o první vlnu demokratizace, v případech střední Evropy se jedná víceméně o redemokratizaci. V historickém slova smyslu patří k této skupině zemí rovněž Rakousko.

Z hlediska výše uvedené konceptualizace má klíčový význam otázka politického rámce vývoje středoevropských národů a dědictví, které tento rámec na daném teritoriu zanechal z hlediska rozvoje moderní masové politiky. Problémem středoevropského vývoje číslo jedna byla skutečnost, že zde etapa vzniku a rozvoje masové politiky předcházela či doprovázela etapy budování státu a budování národa. Logická historická sekvence těchto etap (*state-building – nation-building – vytváření masové politiky*), kterou vesměs prošly země západní Evropy, zde nemohla být vzhledem k existenci habsburského impéria a paralelně silících periferních protestů jemu podřízených národů dodržena.

2. Kritické body středoevropského vývoje³³

Z geopolitického hlediska došlo několikrát v historii moderní Evropy k (re)organizaci systému států. Zatímco fáze organizace novověkého systému států a mezinárodního prostředí završená symbolicky v Münsteru a Osnabrücku v roce 1648 a jeho reorganizace ve Vídni roku 1815 se týkala spíše západní Evropy, další fáze reorganizace (1918 a 1945/1948) zasáhly zejména střední část kontinentu.³⁴

Geopolitika však byla pouze jedním z faktorů, který měl vliv na možnosti demokratizace středoevropských politických systémů. Stejnou váhu měly i události, které se týkaly prosazování demokratických a liberálních idejí nejen ve středoevropském, ale i celoevropském kontextu. Symbolickým momentem byla samozřejmě revoluce let 1848–1849, která narozdíl od svých předchůdkyň z počátku 20. a 30. let 19. století ovlivnila bezprostředně národy habsburské střední Evropy. A narozdíl od exportu francouzské revoluce za revolučních a napoleonských

³² R u p n i k , Jacques: *Jiná Evropa*. Praha 1992, s. 22–23, srov. W a n d y c z , P.: *Cena svobody*, s. 15–18.

³³ Tento text je mírně upravenou pasáží převzatou ze studie H l o u š e k , Vít: „*Habsburská tradice*“, *demokratizace střední Evropy a její kritické body*. In: Fiala, Petr – Strmiska, Maxmilián (eds.): *Víceúrovňové vládnutí: teorie, přístupy, metody*. Brno 2005, s. 13–17.

³⁴ Srov. W u s t e n , Herman van der: *New Europe: a political geography of fragmented unity*. *GeoJournal* 1–2, 2000, s. 87–92.

válek byla v tomto případě středoevropská recepce nových politických proudů příznivá.

Kombinací proměn geopolitického rámce a proměn vnitropolitických proměných umožňuje definovat čtyři základní kritické body středoevropského vývoje, z nichž tři jsou relevantní pro naše zkoumání. Spolu s norským politologem Steinem Rokkanem můžeme říci, že kritické body měly svou *teritoriální* i *funkcionální* dimenzi.³⁵

Schéma 1: Kritické body středoevropského vývoje

<i>Kritický bod</i>	<i>Klíčová politická otázka</i>	<i>Proměnné faktory – teritoriální dimenze</i>	<i>Proměnné faktory – funkcionální dimenze</i>
1848 (1867)	otázka vyvolání procesu liberalizace a demokratizace	národní revoluce – snaha o valorizaci potenciálu periferních elit	liberální a demokratická revoluce
1918	otázka podmínek pro trvání či ukončení demokratizace	národnostní složení, secesionismus, snaha o revizi pařížského míru	ekonomický a sociální rozvoj, vliv autoritarismu
1945–1948	otázka geopolitického zakotvení demokracie	míra ovlivnění Sovětským svazem	role komunistických stran
1989	otázka podmínek pro demokratickou tranzici	geopolitická a kulturně-politická blízkost západních demokracií	role politické tradice, úspěšnost ekonomické transformace

(1) Rok 1848 byl z hlediska nejen středoevropské cesty k moderní demokratické politice klíčový. Z hlediska předpokladů liberalizace a demokratizace politického a společenského života fenomén revolucí roku 1848/1849 mimo jiné oddělil střední (habsburskou) Evropu od východní (romanovské) a jihovýchodní (osmanské) Evropy, kam myšlenky revoluce nedolehly. Tento kritický bod byl důležitý i proto, že se odehrával ještě ve fázi *risorgimento* nacionalismu, kdy požadavky liberalizace a demokratizace politického života byly ještě propojeny s požadavky národní kulturní a politické emancipace. Vývoj událostí v obou pozdějších částech monarchie však již zřetelně ukazoval na oddělení těchto dosavadních soupeřících stran. Přestože úsilí Němců a Maďarů o národnostní homogeni-

³⁵ K funkcionální a teritoriální dimenzi Lipset, Seymour M. – Rokkan, Stein: *Cleaveage structures, party systems, and voter alignments: An introduction*. In: Lipset, Seymour M. – Rokkan, Stein (eds.): *Party systems and voter alignments: Cross-National Perspective*. New York 1967, s. 9 a n.; Rokkan, Stein: *Mass Politics*. In: Flora, Peter – Kuhnle, Stein – Urwin, Derek (eds.): *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Oxford 1999, s. 261–265. Ke komplementárnímu avšak nikoliv zaměnitelnému významu funkcionální a teritoriální dimenze srov. např. Chytilík, Roman – Šedó, Jakub: *Politické strany, teritoriální homogenita a postkomunistické země. Teoreticko-metodologická poznámka*. Středoevropské politické studie 1, 2004 (<http://www.ceps.com>); ověřeno k 9. listopadu 2006.

zaci a německou/maďarskou jazykovou standardizaci bylo obdobné, nerozešel se v případě pozdějšího Předlitavska projekt politické emancipace od projektu budování moderních národů natolik, jako v případě Uherska, kde k propojení liberalizačních a národních snah došlo fakticky jen u Maďarů.

Germanizační tendence nedokázaly u národů jako Češi a Slovinci zabránit progresu národotvorného projektu, zatímco maďarská koncepce liberalizace *proti* národní emancipaci Slováků, Chorvatů či Rumunů měla jednoznačně retardační konsekvence. Za prvé se řada protagonistů rodící se politické elity neplnoprávných národů postavila proti projektu liberalizace jako takovému a podpořila *de facto* absolutistický zpětný zvrat Františka Josefa II., který pro ně *hlavně* znamenal konec maďarské predominance. Za druhé, maďarizační tlak (a s ním související národnostní soupeření) ochromil nejen proces tvorby moderního národa, který se u neprivilegovaných národů Svatoštěpánské koruny opozdil ve srovnání se Slovinci či Čechy, ale rovněž zbrzdil *learning process* politických elit a tím i cestu k moderní demokracii. Vznik a politický vývoj Předlitavska a Zalitavska po roce 1867 pak tuto *disparitu politického vývoje* pouze prohloubil. Zatímco v Předlitavsku došlo po bachovském období neoabsolutistického regresu k postupnému překonávání prahů demokratizace (až na prahy reprezentace a exekutivní moci byly prakticky všechny překročeny zavedením všeobecného volebního práva v letech 1905–1907), v Uhrách došlo díky restituci ústavy z dubna 1848 k částečnému překročení prahu legitimitizace (toto překročení se ovšem fakticky nevztahovalo například na národnostní otázku) a teprve kolem roku 1905 se diskutovalo pod tlakem nejen politicky neprivilegovaných, ale i předlitavské části, o možnosti skutečného překročení prahu inkorporace. K tomu ale až do rozpadu Rakousko-Uherska nedošlo. Naopak společným rysem bylo vymezování se neplnoprávných národů a jejich politických elit vůči Němcům a Maďarům, či, symbolicky, vůči Vídni a Budapešti.³⁶

(2) Rok 1918 znamenal rozpad habsburského impéria a vznik následnických států (Československo, Rakousko, Polsko, Maďarsko, Rumunsko, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců). V tomto kritickém bodě došlo u všech sledovaných národů ke zlomovému překročení dvou či dokonce tří prahů demokratizace současně. Demokratizace šla ruku v ruce s procesy budování státu a národa (*state building* a *nation building*). Svým způsobem jediným moderním zformovaným národem s vlastním státem před rokem 1918 byli Maďaři, jejichž postavení ve svazku habsburské monarchie po roce 1867 umožňovalo ukončit oba procesy. Politicky privilegované německé etnikum někdejšího Předlitavska nedotáhlo naproti tomu do konce ani státotvorný, ani národotvorný proces. Přes politickou převahu německého živlu v Předlitavsku se nedá říci, že by se rakouská polovina říše stala přirozeným státním útvarem německy hovořících občanů mocnářství. Německé etnikum bylo rozptýleno po celém území říše a německý projekt Rakouska byl neustále politicky i kulturně konfrontován s požadavky a představami slovan-

³⁶ Srov. C l a v a l, Paul: *The European system of capital cities*. GeoJournal 1–2, 2000, s. 73–81.

ských národů Cislajtanie. Navíc stále působil příklad sousedního Německa. Ani vítězství maloněmecké koncepce neudusilo ve všech německo-jazyčných obyvatelích habsburského mocnářství pocit kulturní a zejména politické sounáležitosti s německým císařstvím. Tento moment je podstatný i z hlediska národotvorného projektu rakouských Němců. Projekt rakouského národa měl až do roku 1918 spíše dynastické, než jazykově-etnické konotace. Navíc německy hovořící obyvatelstvo habsburské monarchie mělo na výběr více identit – rakouskou, německou či regionální (ať již tyrolskou, vorarlberskou, slezskou či sudetskou).

Rok 1918 a vznik nástupnických států, který ve funkcionální dimenzi přinesl již zmíněný pokus o demokratizaci, byl podstatný i z hlediska teritoriální dimenze tím, že završil národotvorné a státotvorné procesy některých středoevropských národů. To se týkalo zejména Čechů, Poláků a Srbů, kteří se ztotožnili s rolí vedoucího národa v mnohonárodnostních státech. Naproti tomu Chorvaté, Slovinci a Slováci získali relativně příznivé podmínky pro završení národotvorného procesu, ale z objektivních i subjektivních důvodů nemohli považovat vznik nástupnických států za definitivní orbit svých státotvorných politicko-etnických projektů. Specifická situace existovala v případě Rakušanů, kteří sice dovršili (zpočátku vlastně díky donucení zvenčí) svůj státotvorný projekt, ale museli se zpožděním řešit otázku svébytné rakouské národní identity, a tato otázka nebyla uspokojivě vyřešena až do druhé světové války.

(3) Období 1945–1948 je třetím kritickým bodem, který byl významný zejména v teritoriální dimenzi. Střední Evropa se v tomto kritickém bodě rozdělila na část, která se stala součástí sféry vlivu Sovětského svazu a na část, která sice byla dlouhou dobu v jakémsi „zvláštním režimu“, ale přesto nedošlo ke geopolitickému omezení voleb vnitropolitického vývoje. Toto geopolitické omezení šlo ruku v ruce s funkcionální dimenzí, která se v tomto kritickém bodě odvíjela od síly a akceschopnosti místní komunistické strany. Z geopolitického sovětského sevření uniklo zvláštní cestou pouze Rakousko (a, kdybychom opustili středoevropský horizont, rovněž Finsko), takže existovaly příznivé externí podmínky pro opětovné vybudování pluralitních mechanismů a procesů. Zároveň v rakouském případě existovaly i příznivé vnitropolitické podmínky, neboť Komunistická strana Rakouska byla slabá a její mobilizační zdroje velmi omezené. Podobně omezené možnosti měli teoreticky polští, slovenští a maďarští komunisté. Naproti tomu v českých zemích a Jugoslávii byla pozice komunistů již po roce 1945 silná, byť důvody této síly nebyly totožné. Stranou ponecháme osud ukrajinského národa (a, opět mimo „habsburský rámec“, například i pobaltských národů), který se stal přímou součástí Sovětského svazu. V třetím kritickém zlomu 1945/1948 byly ovšem domácí podmínky zcela sekundární ve srovnání s vlivem geopolitického prostředí. Variace vnitropolitického vývoje v tomto kritickém zlomu ovšem umožňují adekvátně analyzovat procesy, k nimž docházelo v mimořádně zajímavém období prvních let po druhé světové válce.

(4) *Annus mirabilis* byl zatím posledním kritickým bodem ve moderním středoevropském vývoji. Jeho teritoriální dimenze (blízkost či distance od západoevropských integračních procesů) ovlivnila nejen *learning process* Středoevropanů

na cestě k pluralitní demokracii, liberální společnosti a tržní ekonomice (proces tzv. trojí tranzice, přechodu),³⁷ ale také rychlost a intenzitu procesu navazování se na jádro evropské integrace. Je symptomatické, že tento faktor se netýká jen tzv. postkomunistických zemí, ale také Rakouska, které se stalo součástí Evropské unie v roce 1995. Funkcionální dimenze souvisela poměrně úzce s tím, zda existovaly určité domácí liberální a/nebo demokratické předobrazy a vzorce politického chování z období před druhou světovou válkou, a také s tím, jak úspěšně se nové demokratické elity vyrovnaly s komplexem úkolů trojí tranzice. Rozdíl v tempu přechodu k demokracii a rychlost nastoupení procesů konsolidace³⁸ byla ovšem závislá na obou proměnných, avšak hranice mezi nimi není zcela zřetelná.

3. Závěr

Sdílené politické osudy, jak bylo ukázáno v předcházejícím textu, spoluurčují podstatnou měrou osudy středoevropských národů. V moderních dějinách byla střední Evropa příliš často objektem různých divergentních mocenských zájmů na to, aby se tato skutečnost nepromítla i do konceptualizací samotného pojmu „střední Evropy“. V závislosti na geopolitickém rozložení kontinentu se tak středoevropské země „staly součástí“ habsburské a německé *Mitteleurop*y a později sověty kontrolované středovýchodní či rovnou východní Evropy. Mnohdy se tak dalo *de facto* bez jejich přičinění a proti jejich vůli.

Cílem tohoto příspěvku bylo prostřednictvím polemiky s měnicími se geopoliticky určenými pojmy sledovaného regionu ukázat pestrou varietu konceptualizací a přiklonit se nakonec k takovému pojetí střední Evropy, které je závislé spíše na vnitropolitickém vývoji jednotlivých součástí regionu. Středoevropské země procházely do roku 1948 stejnými kritickými body historického a politického vývoje. Železná opona symbolicky jejich osudy rozdělila. Zbývá otázka, zda opětovné sjednocení v rámci Evropské unie povede také k opětovnému přiblížení historického vývoje tohoto regionu. Na to však již musí odpovědět sama historická skutečnost, nikoliv její analytik.

³⁷ Tomuto fenoménu ovlivnění západními vzory se někdy i v odborné literatuře říká *westernizace*, méně často je pak v této souvislosti používáno označení *européanizace* (srov. H l o u š e k , Vít: *Proces europeanizace a politické strany v kandidátských zemích*. Sociální studia 1, 2004, s. 102).

³⁸ B e y m e , Klaus von: *Osteuropaforschung nach dem Systemwechsel. Der Paradigmawandel der Transitologie*. Osteuropa 3, 1999, s. 285–304.

THE TERM “CENTRAL EUROPE”, ITS TRANSFORMATION AND MILESTONES OF POLITICAL DEVELOPMENT

The article deals with different concepts of Central Europe. Author tries to point out the fact that the concept was changing during the 20th century influenced by different geopolitical and ideological respects. Author tries to explain definition of Central Europe that pays less attention to external geopolitical factors and that concentrates more on logic of internal political and historical development of Central European states. First, other conceptualizations of Central European region are discussed beginning with Eastern Europe, followed by German *Mittleuropa*, and East-Central Europe. Concept of Eastern Europe is disputed because it depends too much on specific configuration of European continent in the Cold War period. German *Mittleuropa* was a product of German imperialism, so it is not an appropriate approach to politically neutral assessment of Central European concept as well. Most of the argumentation is devoted to critique of East-Central Europe notion using counter-argumentation to Oskar Halecki and his followers. Following the discussion, the concept of Central Europe is presented which includes Croatia, the Czech lands, Hungary, Poland, Slovakia, Slovenia, and – in historical respect – also Austria. The existence of the Habsburg monarchy is briefly explained because its importance as stimulating factor for specific evolution of modern Central European politics. The role of German factor as an external limit and influence factor is further discussed. The article is concluded with the attempt to point out similarities of modern historical development of Central European macro-region, especially in terms of political development. Critical events of the development of Central European modern history on the way from non-democratic to mass politics are analyzed beginning with the year 1848/1867, following with critical events of 1918, 1945/1948, and 1989.

